

Список використаної літератури

1. Дроздов О. И. Особенности налоговой системы Италии / О. И. Дроздов // Финансы. – 2006. – № 2. – С. 76–77.
2. The Italian Revenue Agency p. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.agenziaentrate.gov.it/wps/wcm/connect/5ae25c804cab56558a7fabee74cdf8bd/book+inglese.pdf?MOD=AJPERES>
3. DECRETO LEGISLATIVO 8 GIUGNO 2001. – № 231 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.confindustria.it/Aree/lineeg.nsf/0/a152fef9b1696da1c1256c2f00378650/\\$FILE/D.Lgs.%20n.%20231-2011%20agg.%20ottobre%202011.PDF](http://www.confindustria.it/Aree/lineeg.nsf/0/a152fef9b1696da1c1256c2f00378650/$FILE/D.Lgs.%20n.%20231-2011%20agg.%20ottobre%202011.PDF)
4. Francesco Tavone La responsabilità esclusiva delle persone giuridiche per le violazioni tributarie. I chiarimenti dell' Agenzia delle entrate [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rivista.ssef.it/site.php?page=20040712092523432&edition=2004-06-01>
5. Model of organisation, management and control pursuant to Legislative Decree 231/2001 [Електронний ресурс]. – Режим до-

ступу : <http://www.glaston.net/Documents/Glaston%20Italy%20%20Model%20of%20organisation,%20management%20and%20control%20231.pdf?epslanguage=en>

6. Italian Administrative Liability for Companies [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.primerus.com/business-law-articles/foreign-investors-in-italy-to-keep-an-eye-on-italian-administrative-liability-for-companies-and-other-entities-covering-a-full-range-of-crimes-including-starting-from-summer-2011-also-environmental-c.htm>

7. Maxi-decreto collegato a Finanziaria 2004 : condoni, tecnici, concordi e concordati [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.altalex.com/index.php?idnot=1695>

8. Sanzioni tributarie imposte dirette, iva e riscossione II decreto legislativo 18/12/1997, n. 471 commentato articolo per articolo [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.finanzaefisco.it/Articoli/2000/sanzio/dlg471-1.pdf>

Стаття надійшла до редакції 10.04.2013 р.

УДК 342.92

В. В. Омельчук,

к.і.н., провідний науковий співробітник, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВІ ТА ФІНАНСОВО-ПОДАТКОВІ ПРИВІЛЕЇ ВІЗАНТІЙСЬКИХ МОНАСТИРІВ

Розкрито особливості адміністративно-правового і фінансового статусу монастирів у правовій системі Візантії у цілому та конкретних монастирів зокрема. Наголошено на тому, що монастирське землеволодіння та привілеї перетворилися на вагомий чинник у правовому просторі Візантії, демонструючи гнучкість нормативно-правової бази.

Раскрыты особенности административно-правового и финансового статуса монастырей в правовой системе Византии в целом и конкретных монастырей в частности. Отмечено, что монастырское землевание и привилегии превратились в весомый фактор в правовом пространстве Византии, демонстрируя гибкость нормативно-правовой базы.

Features are exposed administratively right and financial status of monasteries in the legal system of Byzantium on the whole, and concrete monasteries in particular. Monasterial landownership and privileges and grew into a ponderable factor in legal space of Byzantium, demonstrating flexibility normatively legal bases.

Ключові слова: привілеї, суд, юрисдикція, церква, монастир, патріархат, власність.

Візантійські монастирі чітко вирізнялися як об'єкт правового регулювання у правовому просторі імперії. Наявність ряду привілеїв фінансово-податкового та адміністративно-судового характеру забезпечувало їм належний статус у державі та гарантувало можливість ефективного використання їхніх численних землеволодінь і рухомого майна, прав немайнового характеру. Метою дослідження є аналіз еволюції статусу монастирів у правовому просторі Візантійської імперії та його сутнісне наповнення. Об'єктом дослідження виступають норми церковно-канонічного права щодо монастирів, а предметом – особливості вироблення та реалізації норм церковно-канонічного права щодо монастирів (зокрема метохів) у Візантійській імперії на різних етапах її історичного розвитку. Візантійські монастирі були великими землевласниками. Так, столичним монастирям належало чимало приміських садів. Монастир Студитів мав в околицях

Константинополя метох, до якого прилягали багаті фруктові сади [26, с. 72]. З метою отримання додаткових прибутків монастирі займалися різноманітними промислами, зокрема рибальством [26, с. 77]. Дослідники вказують на специфіку статусу монастирів у системі церковно-канонічного права Візантійської імперії. Їхня політична та економічна вага зумовлювала постійну конкуренцію зі світськими землевласниками. Тому О. Вайнштейн розглядав іконоборництво як форму боротьби уряду проти монастирського землеволодіння і привілеїв [5, с. 188]. Запеклі наукові дискусії супроводжувалися досить суперечливими підходами до становища монастирів. На відмінності між основними феодальними силами звернув увагу вже Федір Успенський, розглядаючи іконоборницький рух як боротьбу імператорів зі зростаючою могутністю монастирів та їхнього землеволодіння. Однак Михайло Сюзюмов довів, що це не було пов'язано з потребою у кон-

фіскації монастирсько-церковних земель, оскільки у VIII ст., коли започатковувався іконоборницький рух, питома вага таких земель не була критичною. Дослідник наголосив, що цей релігійний рух спочатку регіональна (провінційна) еліта, а потім і військова верхівка імперії використали для зниження авторитету столичної знаті [19, с. 9–10]. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники звернули увагу на вагомий роль державного апарату у внутріцерковній боротьбі. Наприклад, А. Удальцов пов'язував наступ імператорської влади на монастирі у ході іконоборництва з потребами зміцнення військової організації та сил держави [27, с. 54]. З. Удальцова пояснювала ідеологічну боротьбу проти пошанування ікон у Візантії прагненням імператорів Ісаврійської династії підняти престиж центральної влади та послабити вплив монастирів у державі [28, с. 83]. К. Успенський, П. Яковенко, Г. Острогорський звернули увагу на проблеми візантійської екскусії з огляду на її значення для монастирів, підкресливши важливість судових прав останніх [17, с. 55–106]. Зауважимо, що проблеми екскусії монастирів були досліджені не у повному обсязі. Так, П. Яковенко в одній з робіт спеціально обмежився вивченням хрисовулів, виданих монастирям малоазійських областей імперії, островів Егейського і Мармурового морів [36, с. 2–3]. Г. Курбатов наголосив на відмінностях статусу церковного і монастирського землеволодіння, погодившись з доцільністю відмови у його розгляді як єдиного явища [10, с. 71]. Питанням правового статусу окремих монастирів у Східно-Римській імперії неодноразово приділяв увагу І. Медведєв [12; 13].

Зважаючи на політичну та економічну вагу монастирів, їхню чисельність, чітко регламентувалася діяльність цього церковного інституту. Згідно з розпорядженням імператора Маркіана монастирі організовувалися лише за згодою єпископів, а перехід монахів між монастирями заборонявся [9, с. 26; 8, с. 25]. Уже XIV новела Льва VI визначала, що у монастирі має перебувати не менше 3 монахів [7, с. 51]. На Соборі у Нікеї у 787 р. було заборонено створювати подвійні чоловічо-жіночі монастирі [18, с. 144]. Згодом проти існування змішаних монастирів виступив Константинопольський патріарх Афанасій I [2, с. 52–59], який також вимагав від єпископів припинити практику призначення дияконів [1, с. 106]. Щоб обмежити свавілля монахів, Юстиніан I поширив повноваження єпископів і на монастирі [35, с. 74]. Істотного обмеження зазнали права монастирів у сфері судочинства і юрисдикції над монахами за імператора Константина V [6, с. 106]. Монастирі виступали і притулком для численних втікачів, що засвідчують і згадані вище норми, згідно з якими власник втрачав свої права на раба, навіть якщо він три роки переховувався у монастирі [29, с. 5].

Монастирі виступали власниками різноманітного рухомого і нерухомого майна, набуваючи права та привілеїв податкового та адміністративного характеру. Так, усі монастирі Святої Софії поблизу столиці мали особливі привілеї [26, с. 62]. Залежно від більшого монастиря разом зі своїми володіннями

(будинками, землями, виноградниками, вітряками) перебували метохи – невеликі монастирі. В імператорських хрисовулах при перерахуванні метохів використовується переважно формула щодо їхньої належності монастирям «з усіма правами, привілеями і володіннями» [20, с. 17]. Існував такий вид надання в умовне землеволодіння на умовах утримання у належному стані монастиря і сплати податків, як харістікія [25, с. 62]. Самі візантійці сприймали монастир як громаду. Для її позначення використовували термін «σὺστημα», який застосовували і щодо ремісничих колегій, а також «κοινότης». Однак монастирське співтовариство («κοινωνία») розглядалося як установа особливого порядку, як подоба ангельського порядку. Життя монастирів, особливо X–XI ст.ст., чітко відображено у типіконах [7, с. 49–50]. Окремі монастирі (зокрема столичний монастир Хора) використовувалися як пенітенціарні установи [31, с. 578]. У випадку небезпеки (зовнішніх вторгнень чи внутрішніх заворушень) вони могли виступати як складові системи безпеки, на них у мирний час покладалася функція із спорудження та підтримання у належному стані фортифікаційних споруд, особливо на прикордонні. Проте у пізній Візантії ресурси монастирів були підірвані перманентними військовими діями. Так, у 1417 році навіть монастир Іоанна Продрома на Афоні не був спроможний збудувати пірг через непевну ситуацію і зруйноване господарство [23, с. 98].

Неодноразово стикаємося з положеннями, які регламентують роль церкви або окремих її інститутів, у новелах Льва VI. Зокрема, у 6-й новелі, яка ґрунтувалася на правилах Трульського собора і стосувалася майнових прав осіб, які вступали до монастиря, за дітьми з десяти років визнавалося право ставати монахами (правило 40). Якщо монах помирав до отримання права на самостійне розпорядження своїм майном, то дві третини його майна успадковував монастир і одну третину – родичі померлого [11, с. 98].

Монастирі здавали свою нерухомість в оренду. Зокрема, в оренду ремісникам здавалися майстерні у будівлях та портиках, що належали монастирям. І ця практика була достатньо поширеною вже у ранньовізантійських містах і вважалася більш вигідною, ніж звичайне здавання житла. У зв'язку з цим часто вже при будівництві приміщення пристосовували під торговельно-ремісничі заклади з метою їхньої подальшої передачі орендоотримувачам [24, с. 128–129].

Важливим елементом державної підтримки православних монастирів Візантійської імперії стала система адміністративно-правових привілеїв, закріплених нормативно-правовими актами. Імператорські акти (хрисовул чи простаґма) містили перелік володінь, наданих монастирю, або підтверджували попередні надання. Наприкінці хрисовула містилася розширена формула (*dispositio*). У цю формулу часто вклинюється перелік адміністративно-фінансових привілеїв [32, с. 39–40]. В екскусії виділяють дві основні складові: першу, яка зумовлювала звільнення від повинностей і податків на користь держави, і друга, яка визначала обмежен-

ня повноважень держави (зокрема судових) на території певного комплексу володінь [30, с. 74–75]. Відповідно до володінь, які отримували еккуссію, обмежувався доступ не лише податкових чиновників, а й суддів, військових командирів, примикіріїв, дук, катепанів, переписувачів, обліковців [30, с. 75]. Згодом в еккуссіях з'являється і опис санкцій за порушення її умов [30, с. 80].

Усі монастирі і володіння Святої Софії поблизу столиці мали особливі привілеї [26, с. 62]. У візантійських імунітетних грамотах XIII–XIV ст.ст. міститься перелік повинностей, від яких звільняється імуніст. Усього у грамотах найчастіше зустрічається 28 основних повинностей. При цьому у кожній грамоті містяться не всі одразу, а лише окремі з них. Навіть в одночасних грамотах, які стосувалися тих самих володінь одного імуніста, переліки привілеїв могли відрізнятися. Це могло пояснюватися як випадковим пропуском, так і спеціальним скороченням переліку привілеїв або введенням загальної формули звільнення від усіх повинностей. Особливо часто у клаузулах звільнення візантійських імунітетних грамот пізнього часу зустрічається звільнення від сігаркії, кастроктісії, оріки, мітата, енномія, аїра (тобто згадуються ті привілеї, які надавалися порівняно рідко і вважалися особливою милістю). Якісний аналіз 11 імунітетних грамот Хіландарського монастиря кінця XIII – початку XIV ст. дозволяє встановити, що привілеї 4 з них становлять основні компоненти податкового імунітету даної юридичної особи, надаючи йому певної цілісності. Повинності, згадані в одній з грамот, є позасистемними та характерними лише для окремих володінь імунітету, що вирізнялися особливими локальними умовами [33, с. 60–62].

Опіка держави зумовлювала постійне зростання монастирського майна. Унаслідок цього у найбільших землевласників перетворилися три чернецькі громади на горі Афон. Монастир Неамоні, де перебувало 500 монахів, володів п'ятою частиною острова Хіос. Монастир Патмос володів однойменним островом і землями на Криті [4, с. 48]. Хрисовул Никифора III Вотаніата від липня 1079 року підтверджує попередні імператорські розпорядження, зокрема дарування василевсом Романом III Аргіром у 1031 році монастирю Мелана острова і ста париків і дулопариків, зі звільненням острова від регулярних державних податків, а також дарування монастирю ще сотні париків і дулопариків за рахунок дітей і нащадків першої сотні [3, с. 87–88].

Ряд актів закріплює дарування монастирям різноманітних володінь з боку чиновників нижчого рівня, священників та приватних осіб. Окремим актом 1420 року з архіву Діонісіївського монастиря оформлено дарування Марією Агіорітиссою церкви 40 мучеників у Фессалоніці Діонісіївському монастирю. Іншим документом з цього самого архіву, датованим 1430 роком, оформлено дарування Діонісіївському монастирю ієромонахом Феодулом церкви святого Миколая у м. Котцінон на Лемносі [12, с. 128].

У хрисовулі, датованому червнем 1060 року, візантійський імператор Константин X Дука під-

тверджує чинність хрисовулів Константина VII Багрянородного і Константина IX Мономаха щодо лаврського мтоха Святого Андрія Перістер поблизу Солуні. Монахам Лаври на території згаданого проастія надається еккуссія вільних від податків ста париків і дулопариків (за винятком стратіотів, дімосіаріїв і еккуссатів дрома). Митрополиту Солуні заборонялося втручатися у справи обителі Святого Андрія, а сама Лавра, взята під покровительство одного з імператорських чиновників, звільняється від зобов'язань щодо дуки, катепана, стратига і судді Волераана, Стримона і Солуні та взагалі від усіх зборів – епірія, зокрема і мітата [3, с. 87]. Згідно з хрисовулом, наданим монастирю Богородиці Милостивої, їй дарується 12 париків з правом володіння і розпорядження як вільними від податків і повинностей, насамперед державних (зевгологія, енномія, ампелопакта, меліссоенномія, аерикона).

Еккуссія монастирям надавалася і на певну кількість худоби. Хрисовул імператора Олексія Комнина монастирю Богородиці Милостивої на Струмиці визначає: «Дарую йому еккуссію на 150 овечок, 40 волів, яких виганяють на пасовище, 10 кобил і 6 пар волів. Нехай монастир назавжди має еккуссію на цю кількість худоби від зевгологія, аерикона та всякого іншого податку, який збирався з худоби, що обробляла землю, і худоби, яку виганяли на пасовище» [34, с. 7–8]. У пізніх еккуссіях XIII–XIV ст.ст. простежується тенденція до уникнення надмірної деталізації фінансових і адміністративно-правових привілеїв. Держава поступово починає більш обережно ставитися до обмеження свого фінансового і адміністративно-правового суверенітету на певній території [30, с. 85].

Окремо регламентувався захист церковних і монастирських землеволодінь, прав землевласника та орендаря у ході розгляду земельних справ. Так, у травні 1048 року було винесено рішення щодо завдання на 5 номіс збитків монахами Дометієва монастиря пристані та спорудам при ній, які належали монастирю Ксилурга, двома перебуваючими тут кораблями. Ця пристань і прилеглі споруди були збудовані на землях, що належали ігумену Дометієва монастиря Григорію, після видання останнім відповідного дозволу, завіреного протом та іншими афонськими ієрархами, що передбачав надання монастирю Ксилурга території у 8 оргій довжини і ширини за 6 номіс [3, с. 93–94].

За монастирями та їхніми метохами було закріплено різне рухоме та нерухоме майно, майнові та немайнові права. Так, у власності Ксенофонтового монастиря перебувало 3 ергастерія. Метох Святого Георгія, який належав Філофесовому монастирю, мав у Фессалоніці місце, де проходив ярмарок. У Калімановій грамоті вказується, що Зографський монастир володів у Фессалоніці 30 лавками. Корабель Ватопідієвого монастиря водовиміщенням приблизно у 700 модіїв мав право безмитно торгувати у Константинополі, Фессалоніці та інших містах Візантії. Такі привілеї мали кораблі деяких інших монастирів [20, с. 19]. Окремі монастирі мали привілеї на звільнення від

оподаткування діяльності рибальських суден – одnodеревок з усіма знаряддями («μονοξυλα δύο μετά λάσης τής αλευτικής αὐτὼν ἐπιστήμης») [26, с. 62]. Зауважимо, що монастирські селяни платили канонікон не Константинопольському патріархові, а своєму феодалу.

На монастирські землі поширювався принцип невідчужуваності земельної власності церкви. Незважаючи на принцип невідчужуваності земельної власності, правова практика Візантійської імперії дає нам численні приклади оренди, міни і продажу земель монастирями. Так, у 1034 році ігумен богородичного монастиря у Плакія Герман та його брат монах Перо продали за 20 золотих монет цілину землю ігумену Есфігменського монастиря Феоктисту [7, с. 50]. Запродажний акт 993 року з архіву Лаври оформлює продаж двома монахами (Козьмою і Лукою) острова Гімнопелагісія, запустілого і закинутого внаслідок нападів сарацин, ігуменові Лаври Афанасію [12, с. 127]. Акт на купівлю 1034 року фіксує продаж ігуменом монастиря Кацарі запустілого місця [12, с. 128]. У Статуті Пандократора згадуються землі, які перейшли монастирю міною. У грамотах йде мова про земельні спори між окремими монастирями [7, с. 50]. Разом з тим окремі імператори, зокрема Ісаак Комнин (1057–1059 рр.), у випадку потреби конфіскували землі в окремих монастирів [15, с. 432].

Монастирі мали власну судову автономію, і не випадково Феодор Студит пише про передачу у таврійських монастирях монахів на суд мирян як грубе порушення норм чинного церковно-канонічного права [6, с. 106]. У цивільних справах, де сторонами виступали монахи, уже імператор Юстиніан надав юрисдикцію монастирям. Згодом держава більш чітко регламентує судові повноваження монастирів і розширює їх [22, с. 67–68].

Звернемо увагу і на зобов'язання монастирів. У випадку військових потреб імператори часто мобілізували їхні ресурси. Згідно з простагмою Мануїла II Палеолога від 20 грудня 1414 року монастир Діонісія мав відновити пірг «для захисту і безпеки» тих, хто мешкає у зруйнованому селі Мариски. Однак орисмос деспота Андроніка II Палеолога від жовтня 1417 року зауважував, що монастир Іоанна Продрома на Афоні не був спроможний збудувати пірг через непевну ситуацію і зруйноване господарство [23, с. 98]. Зауважимо, що монастирі намагалися уникати витрат, пов'язаних із гарантуванням безпеки як усередині держави, так і на прикордонних територіях, подаючи відповідні клопотання імператорові. Вони окремими актами (грамотами) могли звільнитися від постойв військ, як грецьких, так і найманців [22, с. 31]. У випадку зовнішньої загрози монастирі могли надавати притулок імператорам. Так, у 1064 році під час вторгнення узів імператор Дука вирушив зі столиці до одного з монастирів, розташованого на азійському березі Босфора [14, с. 159].

Система привілеїв, які надавалися державою монастирям, сприяла їхньому постійному зростанню. Відповідні дії влади зумовили і те, що на Афоні було засновано монастирі не лише ромейські, а й

сусідніх православних держав – Ксилург (Києво-Руський, згодом Святого Пантелеймона), Івірський (Грузія), Хиландарський (Сербія), Зографський (Болгарія) [3, с. 78].

Отже, система фінансово-податкових та адміністративно-правових привілеїв Візантійської імперії була спрямована на забезпечення державної підтримки монастирів. В її основі лежав інститут екскуссії, який передбачав як звільнення монастирів від оподаткування (сплати державних платежів) і виконання ними обов'язкових повинностей на користь держави, так і систему заходів адміністративного характеру (насамперед передача судової юрисдикції у монастирських володіннях, яким надавалася екскуссія їхньому власнику). Підкреслимо гнучкість нормативно-правової бази Візантійської імперії, яка, незважаючи на загальний курс на збереження недоторканності володінь окремих монастирів, змушена була передбачати певні винятки, які б уможливили позбавлення права власності на майно, володіння яким зумовлювало збитки для власника. У зв'язку з цим нового звучання набувають інститут оренди та міни як такі, що давали можливість без позбавлення монастирів права власності отримувати додаткові прибутки. У ході розгляду земельних справ регламентувався захист монастирських землеволодінь, прав монастиря як землевласника чи орендодавця.

Список використаної літератури

1. Барабанов Н. Д. Из истории византийской этики на рубеже XIII–XIV вв. / Н. Д. Барабанов // АДСВ. – Свердловск, 1987. – Вып. 23 : Проблемы идеологии и культуры. – С. 103–111.
2. Барабанов Н. Д. Константинопольский патриарх Афанасий I о недугах византийского общества на рубеже XIII–XIV вв. / Н. Д. Барабанов // АДСВ. – Свердловск, 1978. – Вып. 15. – С. 52–59.
3. Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа / М. В. Бибииков // Древнейшие государства на территории СССР / отв. ред. Т. В. Пашуто. – М. : Наука, 1981. – С. 5–151.
4. Буассонад П. От нашествия варваров до эпохи Возрождения. Жизнь и труд в средневековой Европе / Буассонад П. ; [пер. с англ. И. А. Петровской]. – М. : Центрполиграф, 2010. – 383 с.
5. Вайнштейн О. Л. Византия V–XI вв. и южные славяне / О. Л. Вайнштейн // История средних веков : учебник ; под ред. А. Д. Удальцова, Е. А. Косминского и О. Л. Вайнштейна. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1941. – Т. 1. – С. 177–200.
6. Герцен А. Г. К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в. / А. Г. Герцен, Ю. М. Могаричев // АДСВ. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 30. – С. 95–115.
7. Каждан А. П. Византийский монастырь XI–XII вв. как социальная группа / А. П. Каждан // ВВ. – 1971. – Т. 31. – С. 48–70.
8. Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в первой половине V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1982. – Вып. 19 : Византия и ее провинции. – С. 5–31.
9. Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в 50 – начале 70-х гг. V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20 : Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 24–39.

10. Курбатов Г. Л. К вопросу о судьбах византийского города в VII в. : Некоторые замечания / Г. Л. Курбатов // ВВ. – Т. 55 (80). – Ч. 1. – 1994. – С. 69–74.
11. Липшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии IX–XI вв. / Е. Э. Липшиц ; [под ред. В. И. Рутенбурга]. – Л. : Наука, Ленинград. отд., 1981. – 246 с.
12. Медведев И. П. Дипломатика частного византийского акта / И. П. Медведев // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья : сб. ст. и мат. / под ред. В. И. Рутенбурга. – Л. : Наука, Ленинград. отд., 1979. – С. 124–147.
13. Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи / И. П. Медведев. – СПб. : Алетейя, 2001. – 576 с.
14. Мохов А. С. К административной структуре Византийской империи на Дунае в период войны с узми (1064–1065 гг.) / А. С. Мохов // АДСВ. – Екатеринбург : Урал. гос. ун-т, 1999. – Вып. 30. – С. 158–168.
15. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. – М. : Территория будущего, 2008. – 752 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).
16. Омельчук В. В. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав : навчальний посібник / В. В. Омельчук, В. М. Лісничка. – К. : Персонал, 2011. – Вип. I. – 608 с. – (Серия «Світові традиції державного управління»).
17. Острогорский Г. А. К истории иммунитета в Византии / Г. А. Острогорский // ВВ. – 1958. – Т. XIII. – С. 55–106.
18. Охлупина И. С. Образы монахинь по материалам византийской агиографической литературы (VIII–XII вв.) / И. С. Охлупина // АДСВ. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2011. – Вып. 40 : К 50-летию Уральской школы византиноведения. – С. 136–146.
19. Поляковская М. А. Михаил Яковлевич Сюзюмов : ученый и время / М. А. Поляковская // Сюзюмов М. Я. Византийские этюды / М. Я. Сюзюмов; [редкол. : М. А. Поляковская (отв. ред.) и др.]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. – С. 5–22.
20. Поляковская М. А. Монастырские владения в Фессалонике и ее пригородном районе в XIV – нач. XV вв. / М. А. Поляковская // АДСВ. – Свердловск : Изд-во Урал. гос. ун-та, 1965. – Вып. 3. – С. 17–46.
21. Скабаланович Н. А. Византийское государство и церковь в XI в. : От смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина : в 2-х кн. / Н. А. Скабаланович. – Кн. I ; [вступ. ст. Г. Е. Лебедевой]. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2004. – 448 с. – (Серия «Библиотека христианской мысли. Исследования»).
22. Скабаланович Н. А. Византийское государство и церковь в XI в. : От смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина : в 2-х кн. / Н. А. Скабаланович. – Кн. II. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2004. – 416 с. – (Серия «Библиотека христианской мысли. Исследования»).
23. Сметанин В. А. О специфике перманентной войны в Византии в 1282–1453 гг. / В. А. Сметанин // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 9. – С. 89–101.
24. Сорочан С. Б. Византийский эргастирий IV–IX вв. Виды правовладения : у 3-х ч. / С. Б. Сорочан // Вісник Університету внутрішніх справ. – Ч. 1. – X., 1999. – С. 125–132.
25. Сюзюмов М. Я. Суверенитет, налог и земельная рента в Византии / М. Я. Сюзюмов // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 9. – С. 57–65.
26. Сюзюмов М. Я. Экономика пригородов византийских крупных городов / М. Я. Сюзюмов // ВВ. – Т. XI. – 1956. – С. 55–81.
27. Удальцов А. Д. История средних веков : Курс лекций, прочитанных в ВПШ / А. Д. Удальцов, С. Д. Сказкин. – М. : Правда, 1946. – 271 с.
28. Удальцова З. В. Византийская культура / З. В. Удальцова; [отв. ред. Е. В. Гутнова]. – М. : Наука, 1988. – 288 с.
29. Удальцова З. В. Законодательные реформы Юстиниана / З. В. Удальцова // ВВ. – 1967. – Т. XXVII. – С. 3–37.
30. Успенский К. Экскуссия – иммунитет в Византийской империи / К. Успенский // ВВ. – Петроград, 1923. – Т. XXIII. – С. 74–117.
31. Успенский Ф. И. История Византийской империи: Отдел VI: Комнины ; Отдел VII : Расчленение империи ; Отдел VIII : Ласкари и Палеологи. Восточный вопрос / Успенский Ф. И. ; [сост. Л. В. Литвинова]. – М. : Мысль, 1997. – 829 с.
32. Хвостова К. В. Некоторые вопросы истории иммунитетных грамот македонских монастырей в XIV в. / К. В. Хвостова // ВВ. – 1961. – Т. XIX. – С. 38–59.
33. Хвостова К. В. Некоторые вопросы применения количественных методов при изучении социально-экономических явлений средневековья (по данным византийских источников XIII–XIV вв.) / К. В. Хвостова // Математические методы в исторических исследованиях : сб. ст. ; [редкол. : И. Д. Ковальченко (отв. ред.) и др.]. – М. : Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1972. – С. 15–88.
34. Цанкова-Петкова Г. Феодальная рента в болгарских землях под византийским владычеством / Г. Цанкова-Петкова // ВВ. – 1961. – Т. XIX. – С. 3–25.
35. Шафф Ф. История христианской церкви. – Т. III : Никейское и посленикоевское христианство. От Константина Великого до Григория Великого. 311–590 г. по Р. Х. / Шафф Ф. ; [пер. с англ. О. А. Рыбакова]. – СПб., 2007. – 688 с.
36. Яковенко П. А. Къ истории иммунитета в Византии / Яковенко П. А. – Юрьевъ : Тип. Бергмана, 1908. – 71 с.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2013 р.